

Лидија Р. Баста Флајнер (Fleiner)*

КАКО ПРЕДАВАТИ УСТАВНО ПРАВО У ДВАДЕСЕТ ПРВОМ ВЕКУ**

Мојој ћерки Јелени

Почетком XXI века конституционалистички дискурс је доживео фундаменталне промене. Отворене су нове, велике теме инспирисане уставним плурализмом и конституционализмом изван националне државе. Системски изазови модерној либералној конституционализму подстигли су нови приступи не само уставу већ и уставном праву, као предмету изучавања и подучавања. Наиме, криза кључних параметара конституционалне демократије захтева темељно преиспитивање обе димензије педагошке уставног права: сазнајно-предавачке и перформативно-предавачке. Отуда се у овом раду трага за одговорима на питања шта и како предавати у доба постмодерног конституционализма. На то да професор не треба студентима само да опише феномен већ и да им објасни у чему је суштина проблема, указује се на примерима републиканској аргументацији о нерелевантности класичног конституционализма, разлика између нормалности и патологије уставних система у контексту демократске транзиције и транснационализације устава и постмодерне парадигме о уставостворству без уставостворне власти. О потреби интердисциплинарности и мултидисциплинарности, укључујући и „co-teaching“, разматра се иновативним приступима мониторинга и плуралистичког федерализма и уставних гаранција индивидуалних и/или колективних права. Рад се завршава закључком да савремена педагошка уставног права треба да се руководи глобалном сумњом као херменевтичком и етичко-политичком разматрања.

* Стална гостујућа професорка Факултета политичких наука Универзитета у Београду.

** Основе овог чланка су биле изложене на научном скупу Француско-српске везе – изучавање уставног права у Србији, одржаном 27. и 28. новембра 2015. године на Правном факултету Универзитета у Београду [напомена Уредништва].

Кључне речи: *Постмодерни конституционализам*. – *Materia constitutionis*. – *Дидактика уставној права*. – *Упоредне уставне студије*. – *Глобална сумња*.

1. УВОД: НОВЕ ТЕМЕ И НОВА ДИДАКТИКА

За конституционалистички дискурс последњих двадесетак година национална држава и модерни конституционализам нису више искључиво средиште разматрања. Отворене су нове, велике уставне теме инспирисане уставним плурализмом и обележене пре свега расправама о уставу и конституционализму изван националне државе. Транснационални конституционализам уводи анализе о међународном и наднационалном конституционализму (ЕУ), па чак и аргументе у прилог друштвеном/социјеталном конституционализму. Тиме новија уставнополитичка теорија реагује на епохалне промене у економској, друштвеној и политичкој архитектури самих темеља модерног конституционализма у оквиру националне државе (Tsagourias 2010; Preuß 2010, 23–46; Teubner 2010, 327–341; Kumm 2006; Fischer-Lescano 2006; Kumm *et al.* 2008; Krisch 2010; Neves 2013).

Критички увиди у системске изазове са којима се суочава модерни либерални конституционализам, и теоријски и емпиријски, подстакли су уједно и нови приступ уставу, с једне стране, и уставном праву као предмету изучавања и подучавања, с друге стране. Као последица глобализације и трећег таласа демократске транзиције ауторитарних режима деведесетих година XX века губи се јасна граница између уставног и међународног права. Нова грана права – право људских права – настаје на основу јуриспруденције националних уставних судова и међународних судова за људска права и она је истовремено део националног и међународног система заштите људских права (Basta Fleiner, Marinković 2014, 111–215). Теоријски посматрано, категорија устава постаје „порознија и провизорна“; значење „уставнога“ не повезује се више само са државном територијом и суверенитетом већ је у све већој мери одређено и транснационалним контекстом који чине међународно право, али и јавно право других земаља (Jackson 2014, 228–229). Емпиријски верификована системска криза савремених демократија (Krastev 2012) протеже се неминовно и на системску кризу класичног демократског конституционализма, па самим тим и устава, чија конститутивна моћ неповратно слаби.

Та питања постају део „постмодерне“, транснационалне *materiae constitutionis*, па стога и незаобилазни садржаји за да-

нашњу уставноправну дидактику. Нови концепцијско-методолошки приступ конституционализму посредно али сасвим јасно доводи у питање класични предавачки концепт уставног права, који се усредсређује на текстуалну анализу и упоређивање националних уставних система. Притом системска криза кључних параметара конституционалне демократије захтева темељито преиспитивање обе димензије дидактике уставног права: сазнајно-предавачке – шта предавати (а) и перформативне / предавачки метод и техника – како предавати (б).

То не значи да нова дидактика уставног права треба да почне *ex nihilo*. Напротив. Основни задатак постаје критичка и контекстуализована анализа и „класичних“ и нових кључних уставних тема, како би студенти могли да схвате карактер и далекосежност „тектонских промена“ у уставноправној материји. Минуциозна егзегеза уставних норми и упоређивање националних уставних система само је први корак, који је и даље неопходан али сам за себе недовољан, аналитички па стога и дидактички. У праву је Аксел Ченчер (*Axel Tschtentscher*) када се залаже за нови компаративни приступ анализи уставних проблема, у којем текстуалну интерпретацију уставних докумената (*text-oriented approach*) треба да замени „свеобухватан дијалектички приступ“ (*dialectical approach as the overall method of comparison*) (Tschtentscher 2011). С друге стране, нема никакве сумње да је контекстуална анализа легитимацијских премиса и наднационалне повезаности уставног система једне државе са наднационалним правом могућа само путем кохерентно интердисциплинарног упоредног увида у нове категорије кључних уставних тема (Tanasescu 2014, 233). *Comparative politics* (компаративна политичка теорија) остаје нужан, али постаје недовољан услов. Нова академска дисциплина – „упоредне уставне студије“ (*comparative constitutional studies*) – постаће временом неопходна (Hirschl 2013, 1–12).¹

Од одговора на питање шта су данас у дидактичком смислу незаобилазне теме уставног права зависиће не само дидактички метод већ и дидактичка техника. У сваком случају, наставник уставног права мора пре свега да пође од питања кључног за сваког предавача када је реч о педагошком и перформативном избору:

1 У својој најновијој књизи Хиршл (Hirschl 2014) консеквентно заокружује своју аргументацију о неопходности нове дисциплине, упоредних уставних студија. Она мора да се заснива на аутентично интердисциплинарном приступу који укључује друштвену теорију, компаративне политичке студије, науку о религији, историју и јавно право. За супротино становиште видети Фон Богдандија (Von Bogdandy 2016).

шта је основни циљ предавања? Са каквим знањем и разумевањем студент треба да оде са његових предавања на крају године? Данашњи студент је боље обавештен него раније генерације захваљујући интернету, па зато и радозналији и захтевнији. Глобално посматрано, велики део младих у новом миленијуму живи немирну садашњост и неизвесну будућност. То је и разлог што је данашњи студент мотивисан и већ припремљен да се аутономно-критички односи према социјално-економским, политичким и правним темама и да види њихову повезаност. Утолико је далеко најважнији задатак професора да његову критичку радозналост усмерава ка сазнајно-критичкој рефлексiji. Студент треба да се упозна са најновијим уставнотеоријским наративима који обилују различитим аргументацијама и у аналитичком и у нормативном смислу, и то не само када је реч о новим већ и о класичним уставним темама.

2. ПОСТМОДЕРНИ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗАМ И НОВА ПРИРОДА *MATERIAE CONSTITUTIONIS*: ШТА И КАКО ПРЕДАВАТИ

2.1. *Шта предавати*

Већ је речено да новији наратив о постмодерном конституционализму несумњиво означава преломан тренутак за развој теорије конституционализма па тиме и уставног права у целини. „Аргументом нормативне визије“ (*Nico Kirsch*) исписује се нова страница уставно-политичке теорије, окренута разумевању и објашњењу епохе у настајању помоћу критичке анализе све већих системских противречности у друштвено-политичким и државотворним начелима на којима се заснивао конституционализам националних држава. Комбинацијом аналитичког и нормативног, нови дискурс о постмодерном конституционализму идентификује и вредносно се одређује према новом уставном праву; проводи нове, темељне дилеме и контроверзе, изазване превасходно нормативном природом аргументације о неопходности превладавања националнодржавног конституционализма (Баста Флајнер 2014, 15–26).

Кључни дидактички изазов за данашње предаваче уставног права је следећи: како најважније постмодерне трансформације саме природе конституционализма, па тиме и уставног права, дидактички уобличи и пренети студентима као проблеме? Тачније, шта је ново што студенти данас морају да знају и разумеју и зашто је интердисциплинарни приступ данас дидактички незаобилазан?

Епохално нови карактер националне државе одсликава транс-национални глобализовани конституционализам, који прати „детериторијализација“ суверенитета и тенденцијски нова природа устава. Глобализација се не може свести на „критичку саморефлексију модерне“ (Eagleton 1998, 37) и „космополитску демократију“ (Held 1992, 10–39). Критичка анализа постмодерног конституционализма мора да укључи и „пратеће“ нове феномене, који одликовају структурне проблеме постмодерног конституционализма: уставотворство без уставотворне власти (међународна заједница у улози уставотворца), системску кризу развијених демократија и, као последицу, системску кризу устава као нормативне основе националних правних система, зато што устав почиње да губи конститутивну моћ. Догодио се епохалан обрт: не само што је транс-национални конституционализам без уставног демоса најважнија одлика глобализованог конституционализма; успостављањем уставног плурализма, он производи непосредне системске ефекте и на конституционализам националних држава.

Управо зато нова дидактика уставног права мора да сазнајно-критички „води“ студенте кроз уставни плурализам (национални, ЕУ, право људских права). То је немогуће постићи класичним појмовима из арсенала легалистичког модерног конституционализма, утемељеног на хијерархијској структури националних правних система. Другим речима, пошто студент мора да сазна и разуме нове уставне теме, кључно питање је како да професор студентима аргументацијски објасни епохалност промена када је реч о основним уставним феноменима; с друге стране, поставља се питање превазиђености хијерархијски утемељеног класичног правног конституционализма као јединог аналитичког и нормативног оквира с обзиром на системске парадоксе савремених развијених демократија. Пре свега, професор не треба да буде углавном информативан, а још мање аподиктичан, већ да примењује дијалогски приступ у изношењу различитих схватања, како студентима не би само описао феномен већ да би им путем критичке анализе објаснио и у чему је суштина проблема.

Навешћу неколико примера који објашњавају мој аргумент о неопходности таквог дидактичког помака.

2.1.1. Републикански аргумент о нерелевантности класичног конституционализма у времену системске кризе развијених демократија

Како да студент разуме расправу о превазиђености легалистичког насупрот политичком конституционализму? Посредан али уверљив доказ о значају демократског конституционализма савре-

мене националне државе представља, рецимо, и Беламијев (Bellamy 2007, VIII) републикански аргумент о политичком конституционализму, којим се начелно одбацује као превазиђен класични правни конституционализам, укључујући уставносудску контролу уставности. Према његовом мишљењу, демократски слободни избори и већинско одлучивање у парламенту делотворнији су механизам владавине права „не само нормативно већ и искуствено“, чиме настају одговарајућа институционална обезбеђења против доминације и арбитрарне владавине, а за уставност демократије.

Беламијеву теорију политичког конституционализма националне државе не треба тумачити линеарно. Она се не може изоловати од системског парадокса између „унутрашње“ и „спољашње“ суверености националне државе. Иван Крастев као последицу глобализације уверљиво идентификује интерне системске проблеме развијених демократија, пре свега њихову структурну неспособност за самопобољшање, која је иначе услов *sine qua non* делотворности политичког конституционализма. Развијене демократије више нису отворена друштва. Због глобализације опада значај грађанина националне државе као војника, потрошача и произвођача, што узрокује „губитак моћи и утицаја гласача и раст неделотворности модерних демократија као облика владавине“ (Krastev 2012, 11–12).² Студент ће разумети да се Беламијев аргумент о превазиђености класичног легалистичког конституционализма насупрот политичком конституционализму зауставља на пола пута само уколико се републиканска одбрана уставне демократије анализира из политичкофилозофске и политичкосоциолошке перспективе савремене системске кризе развијених демократија. Студент треба не само да разуме природу Беламијевог аргумента већ и да схвати у чему је недовршеност тога аргумента. За то је неопходно увести га у критичко-рефлексивну анализу узрока системске кризе демократије данас.

Овај пример је више него речит доказ да је за иманентност анализе нових уставних тема интердисциплинарност неопходан, а мултидисциплинарност – *co-teaching* – у неким случајевима пожељан дидактички метод. У овом конкретном случају треба здружити оба приступа. Док мултидисциплинарност појачава знање

2 „Демократија која стално мења владе али не успева да поправи своју нефункционалну политику јесте демократија у кризи. Демократија у којој је јавни говор изгубио моћ да мења јавно мњење и у којој се дебате свде на пуко понављање идеолошких предрасуда, јесте демократија у кризи. Демократија у којој су људи изгубили наду да њихов колективни глас може да доведе до промена и послужи заједничким циљевима, јесте демократија у кризи“ (Krastev 2012, 11–12).

класичног и конфонтира га с новим контекстом, интердисциплинарност објашњава епохално ново и даје нови идентитет уставноправној дидактици.

2.1.2. Разлика између „нормалности“ и „патологије“ уставних система или: како разумети уставне аспекте демократске транзиције

Када је реч о упоредноправном приступу, па и генерално посматрано, уставни аспекти демократске транзиције, укључујући и узроке распада бивших комунистичких федерација – Чехословачке, Совјетског Савеза и Југославије – могу се само делимично разумети и објаснити из нормативне перспективе демократског конституционализма, дакле анализом институција и функционисања уставног система из угла конституционалне демократије. Разлог је очигледан: иманентна анализа уставних проблема демократске транзиције у тим посткомунистичким земљама мора да пође од особености кључних уставних тема и проблема, као и улоге коју су имали уставни сукоби. Када отворено уставно питање постане сигнал за отварање државног питања и средство разбијања мултинационалних комунистичких федерација, уставнотеоријска анализа проблема демократске транзиције и консолидације не може се супсумирати парадигмом о „уставној револуцији“ (Preuss 1994). Осим тога, студент мора да разуме зашто су, на пример, у Пољској и Мађарској, главне уставне теме након пада комунизма биле управо конституционализација политике и ефикасна заштита основних људских права са јаком улогом уставног суда, а у Чехословачкој, Југославији и Совјетском Савезу – реформа федерације. Основне уставне теме и сукоби у тим случајевима били су изазвани непостојањем нације као демоса већ више етничких група у једној држави, па тако и недостатком легитимности заједничке државе. Стога је уговорни елемент у комунистичким федерацијама и био сведен искључиво на односе између етнонација, што је имало за последицу да је сваки уставни сукоб неизбежно мутирао у интернетичке сукобе.

Другим речима, у случајевима истовремене нелегитимности државе и режима, природа уставних проблема је фундаментално другачија. Реч је заправо о системској „патологији“ таквих уставних система, који почињу да се распадају управо доследном применом одговарајућих уставних норми. Недовољност и непримереност демократског конституционализма као „терцијарног начела“ у упоређивању уставних система овде су више него очигледне.

То је данас уједно озбиљан изазов за уреднике и ауторе новијих серија о уставним системима у свету који, по правилу, још увек следе исти приступ и структуру за анализу националних уставних система без обзира на фундаменталне друштвено-политичке и историјске разлике (*Constitutional Systems of the World*, Hart Publishing).

2.1.3. „Транснационализација“ устава и постмодерна парадигма „уставотворства без уставотворне власти“ – нова природа устава али и раст феномена неконститутивне снаге устава као основног правног акта

Нова дидактика уставног права треба да укључи и аргументативно тематизује настајање нове парадигме уставотворства без уставотворне власти, тачније: проблем неделотворности устава као конститутивног акта за правни систем националне државе.

Реч је заиста о једној од незаобилазних тема постмодерног конституционализма. Она уједно захтева и теоријску контекстуализацију системског сукоба између демократије (уставотворне власти) и конституционализма (уставне форме), који лежи у позадини ове кључне демократско-конституционалистичке контроверзе у новијем дискурсу о постмодерном конституционализму (Loughlin, Walker 2012, 1–2). Студенту је могуће објаснити конститутивну мањкавост Европске уније и раст неделотворности националних устава у одређеним ситуацијама само помоћу таквог теоријског оквира.

Ново уставотворство без суверена не везује се само за државе демократске транзиције, колико год да такви случајеви у том погледу могу да буду парадигматични. За Ендрјуа Арата (*Andrew Arato*), двофазни модел преговора о привременом уставу и уставним начелима у току демократске транзиције Јужноафричке Републике показује како стари сукоб између демократије и конституционализма добија нови облик, отелотворен у парадигми устава без суверена (Arato 2006).³ С друге стране, контекст новог типа уставотворне власти без демократског легитимитета далеко је разуђенији и сложенији. Све је већи број примера у којима „међународна заједница“ – поједностављено речено – не само фактички већ и под окриљем међународног поретка, преузима на себе улогу

3 Будући, демократски изабрани парламент обавезује се да поштује усаглашена основна уставна начела привременог устава када буде одлучивао о новом уставу, а већ тада установљени Уставни суд надлежан је да оцењује сагласност првог демократског устава са уставним начелима привременог устава (Arato 2006, 92–105).

pouvoir constituant, немајући притом ни демократски легитимитет ни капацитет да реши два кључна питања која се постављају пред друштво и државу након етничких или „превентивних“ ратова, а која јесу основни узрок сукоба: а) да успоставе или оснаже политичку заједницу; б) да успоставе или ревидирају правила за поделу надлежности и вршење највиших функција државне власти (Ghai, Galli 2006, 233–235). На делу је епохални заокрет – настанак и све већа улога наднационалног „конституционализма“ без уставног демоса.⁴

Зато је и неопходно да се студенти критички суоче са питањем зашто најмоћније либералне демократије у таквим случајевима одступају од сопствених темељних начела конституционалне демократије које иначе сматрају универзалним вредностима-по-себи у светским размерама. Док један део доктрине реафимише уговорну природу устава и демос као *pouvoir constituant* (Frankenberg 2006, 439–459), на помолу је нова доктрина либералног империјализма. Роберт Купер (*Robert Cooper*) објашњава зашто и када најмоћније либералне демократије треба свесно да крше демократски конституционализам: „Постмодерни свет мора да прихвати двоструке стандарде. Међу нама, делујемо на основу закона и безбедности која је резултат наше сарадње. Али када имамо посла са старомодним типом држава изван постмодерног континента Европе, ми треба да се окренемо грубљим методама из раније епохе – примени силе, превентивним нападима, превари, свему што је примерено и неопходно за оне који још увек живе у деветнаестовековном систему самосталних националних држава. Када је реч о нама самима, ми се придржавамо права; али када делујемо у џунгли, ми морамо да примењујемо и законе џунгле“ (Cooper 2002, 2003). С друге стране, Џејмс Тали (*James Tully*) више него уверљиво анализира империјализам западног демократског конституционализма. Он је за њега системски и историјски укорењен и мења само појавне форме – од колонијализма преко система старатељства Уједињених нација и институција Бретон Вудса (*Breton Woods*) па до „глобалне владавине“ (*global governance*). Овај школски пример критичке и контекстуализоване анализе о демократском конституционализму није сврха за себе. На њој позна-

4 Разлог очигледног неуспеха таквих подухвата (Дејтонски споразум, Ирак, Државна заједница Србија и Црна Гора, споменимо само неке) у протекле скоро две деценије више је него очигледан – уставна решења нису била резултат уставног консензуса између страна у сукобу већ интереса непосредно заинтересованих моћних међународних чинилаца да стабилизују регион у питању.

ти канадски аутор даље гради аргумент о могућности „дијалошке деимперијализације“ модела конституционалне демократије у оквиру плуралистичког демократског конституционализма (Tully 2012, 315–338).

Значај расправе о империјализму демократског конституционализма западних либералних демократија није у овом случају ни идолошки ни само доктринаран. Наиме, од тога да ли се либерални империјализам сматра легитимном стратегијом постмодерног глобалног конституционализма или не зависиће и тип и садржина аргумента о епохалној кризи устава; тачније, да ли и у развијеним демократијама ваља видети потенцијалну системску кризу устава?

2.2. Како предавати

Две начелно значајне последице по сазнајну и перформативну дидактику уставног права логично следе из претходних разматрања.

Прво. Нова дидактика уставног права треба да води разумевању проблема, а не феномена. Другим речима, студенту треба додатно представити анализу узрока и ефеката нових уставних феномена у постмодерном контексту, који тенденцијски мења саму природу устава, па тако и систем уставног права.

Новији критичкотеоријски дискурси о кључним постмодерним уставним феноменима обавезују и професора на критичкотеоријски, превасходно интердисциплинарни, али и мултидисциплинарни приступ у својим предавањима. Како се то одражава на перформативну интерактивну дидактику?

Дидактички посматрано, оба су не само захтевна већ и комплементарна. Интердисциплинарност интеграцијом различитих дисциплинарних перспектива тежи ка теоријски аутохтоном, концептуално и методолошки конзистентном приступу проблему. То је, према нашем мишљењу, дидактички *sine qua non* за предаваче уставног права у XXI веку. С друге стране, мултидисциплинарност користи различите дисциплинарне перспективе како би проблем који се разматра био истовремено представљен путем различитих приступа чији циљ није интегрисање теоријских поставки и резултата анализе (Van den Besselaar, Heimeriks 2001, 2). То значи да је мултидисциплинарност као дидактички метод у овом случају оптимална само путем метода *co-teaching*, и то са предавачима из различитих дисциплина (политичке теорије, социологије, фило-

зофије, етнологије, на пример). Реч је пре свега о темама где је комплементарност могућа и дидактички ефектна/успешна, на пример, када је реч о мањинским правима и етничким конфликтима или ефектима глобализације на социјална права и социјалну државу.

Друго. Транснационализација устава и уставног права условила је то да примарни дидактички значај класичног упоредног уставног права генерално опада, укључујући и универзализацију конституционализма као „терцијарног начела“ у упоређивању уставних система националних држава. Трансверзалне, транснационалне теме захтевају пре свега нову дидактику упоредне анализе конститутивних начела и институционалног дизајна уставних система у којој ће превладавати интердисциплинарни приступ и метод. Као што смо већ напоменули, Хиршлов (*Hirschl*) најновији наратив о неопходности „упоредних уставних студија“ с разлогом иде даље и од компаративне политичке теорије устава. У складу с тим, анализа конститутивних начела и институционалног дизајна уставних система морала би бити контекстуална у двоструком смислу: а) наднационални и транснационални конституционализам у настајању такође представља нужан оквир анализе; б) текстуалну анализу замењује анализа функционисања уставних поредака у пракси (*comparing constitutional-systems-in-action*), узимајући у обзир историјске, друштвено-политичке и културолошке особености уставног система у питању.

Примери који следе даље објашњавају те аргументе.

2.2.1. Монистички и плуралистички федерализам

Упоредне студије о федерализму већ дуже време користе интердисциплинарни приступ и оцртавају типолошке сличности и разлике применом метода дихотомије (Smith 1995, 2014; Choudry 2008). Монистички и плуралистички тип федерализма разликују се по томе да ли федерализам системски тежи интеграцији културних (етничких и религиозних) разлика у сложеној али јединственој политичкој заједници или, напротив, остаје отворен за очување и промоцију поменутих разлика и у њему легитимацијски темељ представља „сложена нација“. На пример, монистички федерализам Сједињених Америчких Држава (САД) утемељен је као систем сложене демократије (*compound democracy*) (Fabbrini 2007), а демократски федерализам Савезне Републике Немачке даје предност легитимацијском потенцијалу већинске етничке групе – немачке нације. Плуралистички федерализам има подтипове – вишенационални и етнички федерализам. Они

се разликују по обиму и фокусу на стратегију очувања културних различитости, с једне стране, и уставном статусу и улози коју територија има у политици идентитета, с друге стране. Швајцарска, Индија и Канада представљају мултикултурне и вишенационалне федерације; Етиопија и бивше комунистичке федерације представљају тип етничког федерализма (Basta Fleiner, Gaudreault-DesBiens 2013, 143–158).

2.2.2. Уставне гаранције индивидуалних и/или колективних права

Када је реч о уставној политици људских права, могуће је направити дихотомијску типолошку разлику између држава које припадају *common law* систему зато што разлике у уставној политици заштите људских права најбоље одражавају разлике у вредностима које пре свега треба да штити одређена политика заштите људских права, а оне су културно-историјски условљене. На пример, иако Индија и САД као конституционалне демократије припадају истоветној англосаксонској правној традицији *common law*-а, оне парадигматично показују колико су различите концептуално-конституцијске премисе и вредности на којима почива избор политике заштите права у тим земљама (Johnson 1988, 41–59). У темељу апсолутне неповредивости грађанских права у САД су индивидуализам и једнакост у шансама. У Индији, уставни систем великим делом почива на преговорима о вредностима грађанског начела, чије су последице позитивна дискриминација и додатна права за мањине у плуралистичком друштву неравноправности. Уставна и законска решења о позитивним мерама у корист група у слабијем положају по себи су у супротности и начелно крше либерални принцип индивидуалне једнакости. „Тако је отворена арена за такмичење између два уставна начела – једнакости и разлика, која са своје стране претпостављају све чешће судско тумачење ових уставних начела“ (Suresh 2004, 134–161).

3. ЗАКЉУЧАК: СТУДЕНТ ЈЕ МЕРИЛО (НЕ)УСПЕШНОСТИ ДИДАКТИКЕ УСТАВНОГ ПРАВА

Са каквим знањем нове *materiae constitutionis* и каквим критички промишљеним разумевањем нових уставних проблема студент излази по завршетку предавања, није само полазна већ је и темељна премиса овога текста. Иманентну анализу класичних

уставних феномена наставник треба да замени дијалогом између различитих аргумената и тако води студента разумевању и критичком преиспитивању нових уставних проблема. Данас је „глобална сумња“ као „херменеутика истине и етичко-политичког разматрања“ легитимно и логичко полазиште за незаобилазне дилеме и контроверзе у новијем теоријском дискурсу о конституционализму у временима глобализације, тврди Хоми Баба (Bhabha 2006, 3); њоме треба да се руководи и савремена дидактика уставног права. На основу мог личног искуства, студент својим питањима и коментарима неретко даје право Баби. То не би требало превидети а камоли игнорисати: сумња као херменеутика истине такође треба да буде део дидактике – педагошке и перформативне.

Шта ће бити показатељ да такав дидактички приступ води жељеном циљу?

Студент који развија критичку рефлексију о темама с којима се упознаје. Студент који у току предавања покаже да су за њега професорови аргументи релевантни али уједно и отворени за критички дијалог. То са своје стране подразумева не само да професор подстиче дијалог тако што ће студентима изнети различита схватања већ и да их и форматом предавања/формулисањем питања стално подстиче на сазнајно-критичку расправу и дијалог. Данас готово аксиоматски прихваћена интерактивност као дидактичка техника таквим дидактичким приступом добија јасно одређени циљ.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Arato, Andrew. 2006. Post Sovereign Constitution Making and Democratic Legitimacy. 92–105. *Souveränität, Recht, Moral. Die Grundlagen politischer Gemeinschaft*, eds. Tine Stein, Hubertus Buchstein, Claus Offe. Frankfurt – New York: Campus Verlag.
- Баста Флајнер, Лидија Р. 2014. Изазови постмодерног конституционализма и криза устава. 15–26. *Устави у времену кризе. Послјуголовенска перспектива*, ур. Милан Подунавац, Биљана Ђорђевић. Београд: Факултет политичких наука. (Basta Flajner, Lidija R. 2014. Izazovi postmodernog konstitucionalizma i kriza ustava. 15–26. *Ustavi u vremenu krize. Postjugoslovenska perspektiva*, ur. Milan Podunavac, Biljana Đorđević. Beograd: Fakultet političkih nauka.)
- Basta Fleiner, Lidija R., Tanasije Marinković. 2014. Internationalization of Constitutionalism and Constitutionalisation of International Law. 111–215. *Key Developments in Constitutionalism and Constitutional Law*, eds. Lidija R. Basta Fleiner, Tanasije Marinković. The Hague: Eleven International Publishing.

- Basta Fleiner, Lidija, Jean-Francois Gaudreault-DesBiens. 2013. Federalism and Autonomy. 143–158. *Routledge Handbook of Constitutional Law*, eds. Mark Tushnett, Thomas Fleiner, Cheryl Saunders. London: Routledge.
- Bellamy, Richard. 2007. *Political Constitutionalism. A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhabha, Homi K. 2006. Boundaries, Differences, Passages. http://www.volkswagenstiftung.de/fileadmin/downloads/Bhabha_Homi.pdf
- Choudry, Sujit. 2008. *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accommodation?* Oxford: Oxford University Press.
- Constitutional Systems of the World. Hart Publishing. Oxford Series on World Constitutions. <http://www.bloomsburyprofessional.com/uk/series/constitutional-systems-of-the-world/?SeriesName=Constitutional+Systems+of+the+World&SeriesFullTitle=Constitutional+Systems+of+the+World/>
- Cooper, Robert. 2002. The new liberal imperialism. *Guardian*. April 7. <http://www.theguardian.com/world/2002/apr/07/1>.
- Cooper, Robert. 2003. *The Breaking of Nations. Order and Chaos in the Twenty-First Century*. New York: Atlantic Monthly Press.
- Eagleton, Terry. 1998. *Die Zeit*. August 13.
- Fabbrini, Sergio. 2007. *Compound Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer-Lescano, Andreas. 2006. Redefining Sovereignty via International Constitutional Moments? <http://ssrn.com/abstract=873905>.
- Frankenberg, Günter. 3/2006. Comparing Constitutions. *International Journal of Constitutional Law* 4: 439–459.
- Ghai, Yash, Guido Galli. 2006. *Constitution Building Process and Democratization: Lessons Learned*. IDEA. http://www.idea.int/publications/dchs/upload/dchs_vol2_sec6_2.pdf.
- Held, David. 1992. Democracy: From City-states to a Cosmopolitan Order. *Political Studies* 40 Special Issues: 10–39. http://www.academia.edu/2275250/Global_Citizenship_Cosmopolitan_Futures.
- Hirschl, Ran. 1/2013. From Comparative Constitutional Law to Comparative Constitutional Studies. *I•CON* 11: 1–12.
- Hirschl, Ran. 2014. *Comparative matters: the renaissance of comparative constitutional law*. Oxford: Oxford University Press.
- Jackson, Vicki C. 2014. Important Developments in Comparative Constitutional Law. 219–230. *Key Developments in Constitutionalism and Constitutional Law*, eds. Lidija R. Basta Fleiner, Tanasije Marinković. The Hague: Eleven International Publishing.
- Johnson, Glen. 1988. Human Rights in Divergent Conceptual Settings: How Do Ideas Influence Policy Choices? 41–59. *Human Rights. Theory and Measurement*, ed. David L. Cingranelli. New York: St. Martin's Press.
- Krastev, Ivan. 2012. Democracy as Self-Correction. Washington: Transatlantic Academy. http://www.transatlanticacademy.org/sites/default/files/publications/Krastev_DemocracySelfCorrection_Dec12_web.pdf.

- Krisch, Nico. 2010. *Beyond Constitutionalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kumm, Mathias, Miguel Poiras Maduro, Neil Walker. 2008. Four Visions of Constitutional Pluralism, eds. Matej Avbelj, Jan Komárek. *EUI Working Paper Law 21*. http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/9372/LAW_2008_21.pdf;jsessionid=3E7672CBA14CA2D14F512B76BFF58C-CD?sequence=1.
- Kumm, Mathias. 2006. Constitutionalism and the Cosmopolitan State. <http://ssrn.com/abstract=2338547>.
- Loughlin, Martin, Neil Walker. 2012. Introduction. 1–2. *The Paradox of Constitutionalism*, eds. Martin Loughlin, Neil Walker. Oxford: Oxford University Press.
- Neves, Marcelo. 2013. *Transconstitutionalism*. Portland USA: Hart Publishing.
- Preuß, Ulrich K. 2010. Disconnecting Constitutions from Statehood: Is Global Constitutionalism a Viable Concept? 23–46. *The Twilight of Constitutionalism?*, eds. Petra Doebner, Martin Loughlin. Oxford: Oxford University Press.
- Preuss, Ulrich. K. 1994. *Revolution, Fortschritt und Verfassung*. Frankfurt: Fischer Verlag.
- Smith, Graham. ed. 1995. *Federalism. The Multiethnic Challenge*. London: Longman.
- Smith, Graham. ed. 2014. *Federalism. The Multiethnic Challenge*. 2. ed. London: Routledge.
- Suresh, Kumar. 2004. Citizenship and Differential Rights of Minority Protection in India. *Indian Journal of Federal Studies* 2: 134–161.
- Tanasescu, Simina. 2014. Les changements nécessaires dans l'enseignement du droit constitutionnel. 231–236. *Key Developments in Constitutionalism and Constitutional Law*, eds. Lidija R. Basta Fleiner, Tanasije Marinković. The Hague: Eleven International Publishing.
- Teubner, Günther. 2010. Fragmented Foundations: Societal Constitutionalism beyond Nation State. 327–341. *The Twilight of Constitutionalism?*, eds. Petra Doebner, Martin Loughlin. Oxford: Oxford University Press.
- Tsagourias, Nicolas. 2010. *Transnational Constitutionalism. International and European Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tschentscher, Axel. 2011. Comparing Constitutions and International Constitutional Law: A Primer. SSRN. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1502125>.
- Tully, James. 2012. The Imperialism of Modern Constitutional Democracy. 315–338. *The Paradox of Constitutionalism*, eds. Martin Loughlin, Neil Walker. Oxford: Oxford University Press.
- Van den Besselaar, Peter, Gaston Heimeriks. 2001. Disciplinary, Multidisciplinary, Interdisciplinary. Concepts and Indicators. *8th conference on Scientometrics and Informetrics – ISSI2001*. Sydney, Australia, July 16–20. <http://heimeriks.net/2002issi.pdf>.

Von Bogdandy, Armin. 2016. Comparative Constitutional Law as a Social Science? A Hegelian Reaction to Ran Hirschl's Comparative Matters. *MPIL Research Papers Series* No. 2016 – 09.

Lidija R. Basta Fleiner, PhD

Visiting Professor

University of Belgrade Faculty of Political Sciences

HOW TO TEACH CONSTITUTIONAL LAW IN THE 21ST CENTURY

Summary

Constitutionalist discourse has undergone a fundamental transformation at the beginning of the 21st century. New, major constitutional topics have been introduced, inspired by constitutional pluralism and constitutionalism beyond the nation-state. The systemic challenges to modern liberal constitutionalism have prompted a new understanding not only of the constitution, but also of constitutional law as a university subject. The crisis of key parameters of constitutional democracy commands a thorough re-examination of both the cognitive and performative dimensions of teaching constitutional law. For that reason, this paper seeks answers to the question what and how to teach in the epoch of postmodern constitutionalism. The paper advocates the viewpoint that the professor should not only describe phenomena, but also explain the essence of the problem: for example, the republican argument of classical constitutionalism's irrelevance, or the difference between normality and pathology of constitutional systems in the context of democratic transition, or indeed the trans-nationalization of the constitution and the postmodern paradigm of constitution-building without constituent power. The need for interdisciplinary and multidisciplinary approach, including co-teaching is demonstrated through the topics of monistic and pluralistic federalism, and constitutional guarantees of individual and/or collective rights. The paper concludes that teaching of constitutional law should be guided by global doubt, as the hermeneutics of truth and ethico-political consideration.

Key words: *Postmodern Constitutionalism. – Materia Constitutionis. – Didactics of Constitutional Law. – Comparative Constitutional Studies. – Global Doubt.*

Достављено Уредништву: 20. јуна 2020. године.

Прихваћено за објављивање: 14. јула 2020. године.